

بازشناسی نبوت در صحیفه سجادیه

محمد محمودپور^۱

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۳،
پاییز ۱۳۹۸

چکیده

آغاز خلافت بنی امیه و تبدیل خلافت به سلطنت از حساس‌ترین دوره‌های مؤثر بر اندیشه سیاسی پس از اسلام است. در آن ایام، امامان شیعی، بنا بر وظیفه الهی در جهت حفظ و احیای اندیشه اسلامی در برابر انحرافات اموی کوشیدند. یکی از انحرافات که در زمان امام سجاده علیه السلام به اوج خود رسید، تحریف نبوت و رهبری بود و امام سجاده علیه السلام به شیوه‌ای خاص در برابر انحرافات فکری - سیاسی جامعه اموی ایستادگی کرد. در این مقاله، فعالیت امام سجاده علیه السلام بر اساس «صحیفه سجادیه» بررسی شده است؛ از آن جمله با تحلیل محتوایی، مسئله نبوت به عنوان یکی از ابعاد سیاسی - اعتقادی در صحیفه سجادیه مورد بررسی قرار گرفته است تا راهبرد ایشان در جهت حفظ مفهوم و جایگاه نبوت نشان داده شود. امام سجاده علیه السلام با بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر خویش، از طریق دعا به بیان اعتقادات مذهبی و اصول دین به ویژه نبوت و بعثت و پیوند آن با امامت پرداخت.

کلید واژه‌ها:

امام سجاده علیه السلام، نبوت، بنی امیه، صحیفه سجادیه.

^۱. استادیار پژوهشکده علوم انسانی. m.mahmoudpour@rch.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۷/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۹/۲۰

درآمد

دوره امام سجاده علیه السلام، با غم انگیزترین واقعه تاریخ پس از اسلام یعنی واقعه عاشورا مصادف بود (مسعودی، التنبیه و الاشراف، ۲۶۴). به ویژه که یزید بن معاویه پس از واقعه عاشورا با شدت بیشتری به سرکوب مخالفان پرداخت: او دو سال بعد از عاشورا کشتاری در مدینه النبیه به راه انداخت که با نام واقعه حرّه شناخته می‌شود. کمتر دوره‌ای مانند عصر امام سجاده علیه السلام گرفتار اضطراب و انحرافات سیاسی و اجتماعی بوده‌است. امویان با تحریف اصول بنیادی اسلام، یعنی توحید، نبوت و امامت، جامعه اسلامی را از مسیر اخلاقی و دینی خارج کرده بودند تا قدرت خود را تثبیت کنند. در چنین فضایی امام سجاده علیه السلام بنا بر وظیفه الهی با انحرافات بنیادی مقابله کردند. برای پی بردن به چگونگی مقابله امام با سیاست‌های امویان، افزون بر منابع تاریخی، بررسی دیدگاه ایشان در صحیفه سجادیه ضروری است.

صحیفه کامله سجادیه شامل ۵۴ دعا، از جمله آثار باقی مانده از قرن اول هجری و به عقیده شیعیان، اولین مکتوب حدیثی شیعه است. این کتاب از اواسط قرن ششم قمری به صورت فعلی تدوین شد (مدرسی طباطبائی، ۶۰). رواج و شهرت صحیفه سجادیه حاصل کوشش مجلسی اول (متوفای ۱۰۷۰) است (مدرسی طباطبائی، ۵۹؛ معارف، ۲۲۲) و از آن پس بود که بارها شرح و تفسیر و ترجمه شد (نک. حکیم، همه صفحات؛ مدیرشانه‌چی، ۱۰-۳۹). افزون بر صحیفه کامله سجادیه، کوشش‌های دیگری نیز برای گردآوری دعا‌های منسوب به امام سجاده علیه السلام صورت گرفته است. برخی از این مجموعه‌ها، چون ادعیه الامام زین العابدین و الصحیفه السجادیه الجامعه به ترتیب شامل ۲۶۷ و ۲۷۰ دعاست (آقابزرگ تهرانی، ۱۵/۲۱-۱۸، مدرسی طباطبائی، ۶۰-۵۹). از آنجا که هیچ کدام از این آثار به شهرت و مقبولیت صحیفه کامله سجادیه نیست، در این تحقیق، تنها صحیفه کامله سجادیه بررسی شده‌است.

پیشینه پژوهش

مهم‌ترین سبب توجه علمای شیعه در سال‌های اخیر به صحیفه، عبارات و مضامین بلند اخلاقی، عرفانی و تربیتی آن بوده و ابعاد سیاسی و اجتماعی آن کمتر مورد توجه واقع شده‌است. به نظر می‌رسد که این رویکرد، به سبب مضامین بلند عرفانی و اخلاقی آن یا به سبب شک و

تردیدهای روایی در سند صحیفه به وجود آمده است. از این رو اکثر تألیفاتی که تا کنون درباره صحیفه نوشته شده، پیرامون مباحث اخلاقی و عرفانی آن بوده است (درگاهی، همه صفحات). محمودپور (۱۳۸۸ش) در مقاله «امامت در صحیفه سجادیه» و همو (۱۳۹۷ش) در مقاله «سیره علمی امام سجاده علیه السلام در برابر انحرافات فکری؛ بررسی موردی آسیب‌شناسی توحید»، به بررسی محتوای امامت و توحید در صحیفه سجادیه پرداخته است. از این دو مقاله از نظر روش و الگو در این مقاله استفاده شده است. همچنین رهبر (۱۳۶۶ش) در کتاب سیاست و اجتماع در صحیفه سجادیه نیز با همین رویکرد به بررسی صحیفه سجادیه پرداخته است؛ با این وصف که مولف بدون در نظر گرفتن فضای سیاسی و اجتماعی عصر امام سجاده علیه السلام و صرفاً با هدف نشان دادن ارتباط میان عرفان و سیاست، به گزینش پاره‌ای مطالب مفید، اما پراکنده و آشفته بسنده کرده و با تکیه بر دریافت‌های شخصی و برخی استنادات قرآنی، در صدد تحلیل آنها برآمده است.

در این مقاله، با روش تحلیل محتوای کیفی صحیفه سجادیه، مسئله نبوت به عنوان یکی از ابعاد سیاسی - اعتقادی صحیفه سجادیه، بررسی خواهد شد تا در حد امکان میزان تأثیر اندیشه امام سجاده علیه السلام بر جامعه اسلامی عصر اموی روشن شود. چنین بررسی‌هایی از لحاظ روش شناختی مربوط به جامعه‌شناسی معرفت است که در آن، نسبت میان فکر و ساختار جامعه بررسی می‌شود و بدین ترتیب مشخص خواهد شد که آن تفکر متناسب با فضای موجود بوده و با چه اهداف و انگیزه‌هایی گفته شده و در نهایت تا چه حد به اهداف خود رسیده است. تحلیل محتوا از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین فنون در بررسی متون دینی است. با این روش می‌توان ویژگی‌های اجتماعی دوره‌ای را تبیین و شرایط کلی فرهنگ آن دوره و عقاید ویژه آن جامعه را بررسی کرد (ساروخانی، ۲۸۸/۲-۲۹۱).

پیش از آغاز بحث، مرور اجمالی اوضاع سیاسی و اجتماعی آن دوره ضروری به نظر می‌رسد تا بتوان در پرتو آن، مضامین سخنان امام سجاده علیه السلام را بررسی کرد.

وضع سیاسی - اجتماعی عصر امام سجاده علیه السلام

دوران سی و چهار ساله امامت امام سجاده علیه السلام با خلافت عبدالله بن زبیر در حجاز و سلسله امویان در دمشق مصادف بود؛ یعنی یزید بن معاویه (حک. ۶۰-۶۴)، معاویه بن یزید (حک. ۶۴)، مروان بن حکم (حک. ۶۴-۶۵)، عبدالملک بن مروان (حک. ۶۵-۸۶) و ولید بن عبدالملک (حک. ۸۶-۹۶). زبیریان و امویان خود را «خلیفه رسول الله» معرفی می‌کردند.

آغاز دوره امام سجاده علیه السلام با غم انگیزترین واقعه تاریخ پس از اسلام یعنی واقعه عاشورا مصادف بود (مسعودی، التبینه و الاشراف، ۲۶۴). یزید بن معاویه به عنوان شخصیتی ضد دینی، پس از واقعه عاشورا به سرکوب دیگر مخالفان پرداخت که از آن میان می‌توان به واقعه حرّه اشاره کرد. حرکت مردم مدینه در سال ۶۳ سخت سرکوب شد و سپاهیان یزید به دستور وی، سه روز چنان در شهر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم قتل و غارت کردند (سیوطی، ۲۰۹؛ طبری، تاریخ، ۴۸۴/۵؛ سهیلی، ۴/۶-۲۵۳) که تا مدتی، مدینه طیبه را مدینه تننه (=متعفن) می‌خواندند (مسعودی، مروج الذهب، ۷۸/۳). پس از سرکوب مردم مدینه، سپاه یزید برای سرکوب شورش عبدالله بن زبیر به سوی مکه هجوم بردند و در بحبوحه جنگی که به تخریب قسمتی از مسجدالحرام و آتش گرفتن کعبه نیز منجر شد، با رسیدن خبر مرگ یزید ناچار سپاه به دمشق بازگشت.

وضع اعتقادی مردم در آن دوره چنان بحرانی بود که به تعبیر امام صادق جز سه نفر مابقی مردم مرتد شده بودند (کشی، ۱۱۳). امام سجاده علیه السلام با شناخت دقیق این بحران‌ها، وارد دعوای قدرت نشد. با این همه اختلافات گسترده‌ای میان شیعیان به وجود آمد تا جایی که به شش فرقه تقسیم شدند (نوبختی، ۲۸، ۵۵-۵۱). از مهم‌ترین این فرقه‌ها می‌توان به کیسانیه اشاره کرد. بعد از واقعه عاشورا، مختار به خاطر تقیّه امام سجاده علیه السلام، امامت را از اعقاب پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از نسل فاطمه علیها السلام به فرزند دیگر امام علی علیه السلام، محمد حنفیه، منتقل کرد و به این ترتیب اولین انحراف در مرکزیت تشیع به وجود آمد (جعفری، ۲۷۷). این انحراف به حدی جدی بود که اکثر شیعیان به جای امام سجاده علیه السلام از امامت محمد حنفیه حمایت کردند و حتی مختار توانست بقایای توأبیین که حضرت سجاده علیه السلام را امام خود معرفی کرده بودند، به سوی محمد حنفیه جذب کند (همان، ۲۸۰).

پس از مرگ یزید در سال ۶۴ ق، خلافت در جهان اسلام دو شاخه شد: کار عبدالله بن زبیر که از چند سال پیش مدعی خلافت شده بود، با وجود اختلاف و نزاع در دمشق بر سر جانشینی یزید بالا گرفته بود. او در سختگیری بر رقیبان و مخالفانش از چیزی فروگذار نمی‌کرد (مسعودی، مروج الذهب، ۸۵/۳). عبدالله چهل روز در خطبه‌هایش سلام و صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را حذف کرد (همان، ۸۸). در چنین فضایی، امام ضمن فتنه خواندن حرکت ابن زبیر، عملاً سکوت اختیار کردند (اربلی، ۲/۲۵۶).

در بین امویان دمشق، معاویه بن یزید (حک. ۶۴)، با توجه به شناخت درستی که از وضع موجود داشت، علاقه‌ای به خلافت نشان نداد (سیوطی، ۲۱۱)، از این رو خلافت به مروان بن حکم (حک. ۶۴-۶۵) رسید. مروان از زمان حضرت رسول به دشمنی با پیامبر ﷺ شهرت داشت. دشمنی او در خلافت عثمان و سپس در دوران خلافتش کاملاً علنی شد، تا جایی که در منابر وابسته به حکومتش، آشکارا به امام علی علیه السلام توهین می‌کردند (ابن ابی الحدید، ۲۲۰/۱۳). اگرچه خلافت مروان دیری نپایید، ولی بدعتی که او بنیان نهاد با شدت بیشتری در زمان خلفای بعدی ادامه یافت.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۳،
پاییز ۱۳۹۸

۷۹

عبدالملک بن مروان (حک. ۶۵-۸۶) در آغاز خلافت اعلام کرد که چون عثمان خلیفه زبون و تحقیر شده، چون معاویه آسان‌گیر و چون یزید بی‌خرد نیست و بر عکس خلفای گذشته نه با مال و ثروت، بلکه با شمشیر همه را مطیع خواهد کرد (سیوطی، ۲۱۸). وی با تکیه بر سرداری چون حجاج بن یوسف ثقفی (متوفای ۹۴) به ادعاهای خود جامه عمل پوشاند. حجاج به حدی مستبد و خونریز بود که فقط در عراق صد و بیست هزار نفر را کشت (ابن حجر، ۲/۲۱۱). در زندان‌های او، حدود پنجاه هزار مرد و سی هزار زن که نیمی از آنان برهنه بودند، به سر می‌بردند (مسعودی، مروج الذهب، ۳/۱۷۵). وی بارها عبدالملک را در جایگاهی برتر از پیامبر ﷺ معرفی می‌کرد و مردم را به طواف گرد خانه وی فرا خواند (ابن ابی الحدید، ۱۵/۲۴۲). حجاج در آزار شیعیان کار را به جایی رساند که به گفته امام باقر علیه السلام، شنیدن نام زندیق برای او بهتر از شنیدن نام شیعه علی علیه السلام بود. حجاج برای محدود کردن شیعیان بر دست و گردنشان علامت گذاشته (سیوطی، ۲۲۰) و حتی به‌رغم فرمان عبدالملک، اصرار بر قتل امام سجاده علیه السلام داشت (اریلی، ۲/۳۱۱).

خلیفه بعدی، ولید بن عبدالملک (حک. ۸۶-۹۶) به تعبیر مسعودی (مروج الذهب، ۳/۱۶۶) سرکشی خدا شناس و ستمگری بیدادگر بود (سیوطی، ۲۲۳). از محبوب‌ترین کارهای او، بخشش به آوازه‌خوانان بود (ابوالفرج اصفهانی، ۵/۱۱۱) و کینه‌توزی نسبت به اهل بیت علیهم السلام و شیعیان را بدانجا رسانید که در نهایت در سال ۹۵ هجری امام را با زهر به شهادت رساند (طبری، دلائل الامامه، ۸۰؛ شوشتری، ۱۲/۱۰؛ اصفهانی، ۱۴۲).

بررسی مسئله نبوت در صحیفه سجادیه

مسئله نبوت و پیامبری و به ویژه شناخت پیامبر اسلام ﷺ، از جمله مواردی بود که امویان در تحریف آن کوشش می‌کردند. امام سجاده علیه السلام روشی احتیاط آمیز در پیش گرفته بود، زیرا زمینه را برای قیام آماده نمی‌دید. در شرایط اختناق سیاسی که امویان می‌کوشیدند تا با تغییر اصول بنیادی دین، اسلام را تحریف کنند و قدرت و سلطنت خود را توسعه دهند، امام سجاده علیه السلام با مصلحت اندیشی و روشنگری، به اصلاح‌گری دینی توجه کرد، زیرا جامعه اسلامی در آن زمان بیش از قیام علیه حکام جور، به رهبری اجتماعی نیاز داشت.

امام سجاده علیه السلام حرکت فکری و فرهنگی خویش را به مقتضای جامعه منحط اموی آغاز کرد و در مکتب ایشان، محدثانی چون سعید بن مسیب تربیت شد. امام با دعا، ضمن آموزش عبادت، حقانیت دعوت پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام، اصول بنیادی دین از جمله نبوت را مطرح کردند. دوره اموی در واقع به نحوی بازگشت به دوره جاهلیت بود: خلافت بر اساس قابلیت‌های قومی و اشرافی شکل گرفته بود و کارگزاران خلافت، اصول اعتقادی اسلام را زیر پا می‌نهادند و شخصی مانند یزید با عیاشی‌ها و فساد آشکار، در واقع به اعتقادات مردم بی‌اعتنائی می‌کرد. تبلیغات گسترده امویان برای معرفی خود به عنوان اهل بیت پیغمبر و مشروع جلوه دادن حاکمیت خویش، اوضاع فکری مردم شام (مرکز خلافت اموی) را متفاوت از دیگر شهرهای مذهبی مانند مکه و مدینه، نگاه داشته بود؛ به ویژه که مردم شام از طریق امویان و بیشتر معاویه، به اسلام در آمده بودند.

ناآشنایی شامیان با اسلام به مباحث عقیدتی محدود نمی‌شد؛ بلکه آنها حتی شناختی ظاهری نیز از پیامبر ﷺ نداشتند. برای نمونه آورده‌اند که چون یکی از مردم شام شخصی را در حال ادای ذکر صلوات دید، از او پرسید: «در باره محمد چه می‌گویی؟ آیا او خدای ماست؟». یا حجاج بن یوسف ثقفی برای جلوگیری از سفر حج، در زمانی که حجاج تحت تسلط عبدالله بن زبیر بود، طواف خانه خلیفه را برتر از طواف خانه خدا دانسته بود (ابن ابی الحدید، ۱۵/ ۲۴۲). همه اینها حاکی از وضع بحرانی جامعه اسلامی از نظر سیاسی و عقیدتی بود.

افزون بر این، گسترش فتوحات و آشنایی مردم با عقاید سایر ملل و ادیان موجب پیدایش پرسش‌های جدید در حوزه دین شده بود. از این رو در دوره امام سجاده علیه السلام، جامعه اسلامی

نیازمند به بازتعریف اصول بنیادی دین اسلام در برابر تعریفات دوره اموی از یک سو و پرسش‌های پیروان سایر ادیان از سوی دیگر شده بود.

در چنین شرایطی، امام سجاده علیه السلام تبلیغ عقاید اصیل اسلامی را هدف خویش قرار داد. این در حالی بود که شخص امام سجاده علیه السلام و شیعیان آن حضرت پس از واقعه عاشورا سخت تحت نظر بودند و آزادی عملی چندانی نداشتند. حرکت‌های بعدی نظیر قیام توابین و مختار نیز فشارها را سخت‌تر کرده بود. از این رو امام علیه السلام با درک شرایط سیاسی و فکری جامعه، کوشید به نحوی هدایت جامعه و دفاع از اصول اسلامی را پیش ببرد که حساسیت نسبت به ایشان و شیعیان تا حد ممکن کاهش یابد. امام سجاده علیه السلام در قالب دعا‌های اخلاقی و در لابلا‌ی نیایش‌های عادی، به دفاع از اصول بنیادی اسلام به ویژه نبوت پرداختند. در این مقاله، با بررسی نیایش‌های امام سجاده علیه السلام در صحیفه سجاده‌یه ملاحظه خواهد شد که ایشان چگونه با دقت و ظرافت به باز تعریف و تبلیغ مفهوم نبوت پرداخت؛ زیرا که آن حضرت مشکلات و بحران‌های فکری و عقیدتی را ریشه مشکلات سیاسی جامعه اسلامی می‌دانست و امیدوار بود با افزایش آگاهی مردم، مانع انحراف فکری جامعه اسلامی شود.

۱- تبیین جایگاه نبوت

نبوت از اصول دین و از اساسی‌ترین اعتقادات مذهبی مسلمانان بعد از اقرار به توحید است. پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم مسئله نبوت به سبب نزاع بر سر خلافت و جانشینی ایشان دچار تحریف شد. بنا بر اعتقاد شیعیان، امامت، ادامه راستین نبوت است. از این رو یکی از وظایف ائمه معصومین علیهم السلام تبیین نبوت برای امتداد رهبری و تفسیر تعالیم دینی متناسب با شرایط روز است. در دوره امام سجاده علیه السلام به سبب انحراف در خلافت اسلامی و تبدیل آن به سلطنت از یک سو و رواج افکار و عقاید ملل دیگر از طریق گسترش فتوحات از سوی دیگر، موجب شد تا مفاهیم و اصول اساسی اسلام دچار کج‌فهمی شود. از این رو امام سجاده علیه السلام با توجه به اختناق سیاسی که پیشتر گفته شد، به صورت تقریباً غیر مستقیم و اغلب در قالب دعا به تبیین اصول بنیادی اسلام به ویژه نبوت پرداخت. از مهم‌ترین محورهای مورد توجه امام علیه السلام درباره تبیین نبوت می‌توان به موارد باز تعریف و ترویج دو مفهوم «صلوات» و «نبی» در صحیفه سجاده‌یه اشاره کرد:

ذکر صلوات یعنی فرستادن درود بر پیامبر ﷺ و خاندانش، بیش از ۱۷۵ بار در صحیفه سجاده تکرار شده است (برای نمونه نک. نیایش ۵، ۲۰، ۶، ۴۲، ۴۴، ۴۷، ۴۸). در زمان ما ذکر صلوات عادی به نظر می‌رسد، اما با توجه به بسامد چشمگیر این ذکر در نیایش‌های امام و جملات قبل و بعد از صلوات می‌توان به این نتیجه رسید که ایشان با هدف ویژه‌ای این ذکر را تکرار کرده است: گویا قصد امام ﷺ توجه به خود ذکر صلوات بوده است.

اغلب اوقات امام ذکر صلوات را پیش از طرح مسألتی از خداوند مطرح کرده‌اند و به این ترتیب در پی آن بودند تا نشان دهند که بدون توجه و اعتقاد به نبوت، دعایی اجابت نخواهد شد؛ برای نمونه در آغاز نیایش پنجم: «یا من لا تنقضي عظمته* صل علی محمد وآله و احبنا عن الالحاد في عظمتك». پیوستگی دعا و اظهار عقیده به نبوت و امامت در نیایش‌های امام ﷺ نوعی مقابله با اقدامات ضد دینی امویان بود که حتی زیارت خانه خلیفه اموی را بر خانه خدا ترجیح می‌دادند (ابن ابی الحدید، ۱۵/ ۲۴۲). امام سجاده ﷺ در فرازهای دیگر از نیایش‌های خود نعمت نبوت و ویژگی‌های آن را چنان مطرح می‌کند تا نشان دهد که همه امور دین و دنیا در صورت اتصال و اعتقاد به نبوت سامان خواهد یافت؛ برای نمونه در بند اول نیایش دوم: «و الحمد لله الذي من علينا بمحمد نبيه صل الله عليه وآله»؛ یا بند چهارده نیایش هفدهم: «واللهم صل علی محمد خاتم النبیین و سید المرسلین»؛ یا بند سوم نیایش دوم: «اللهم فصل علی محمد امینک علی وحیک». جالب است که به ندرت ذکر صلوات بر پیامبر ﷺ بدون ذکر کلمه «آله» یا ترکیب «آل محمد» یا «اهل بینه» آمده است تا ضمن اقرار به پیوستگی ذاتی نبوت و امامت، جایگاه جعلی خلفای اموی را نشان دهد. بنابراین، کمتر دعایی از ایشان بدون ذکر صلوات آمده است. می‌توان گفت که ذکر صلوات یکی از ادله درستی انتساب نیایشی خاص به امام سجاده ﷺ است. در برخی موارد، مانند نیایش پنجم با عنوان «نیایش در حق خویشان و دوستان خویش»، و نیایش دوم با عنوان «صلوات بر محمد و آل محمد»، شمار صلوات بسیار است. ارزش و اهمیت این تکرار در ذکر صلوات و پیوستگی نام پیامبر ﷺ با اهل بیت ﷺ زمانی روشن‌تر خواهد شد که اوضاع سیاسی اجتماعی عصر اموی با دقت بیشتری بررسی و ملاحظه شود.

از دیگر مفاهیمی که امام سجاده ﷺ به تبیین آن پرداخت، «نبی» به معنای خبر آور و «رسول» به معنای فرستاده است (ابن منظور، ۱/ ۱۶۳، ۱۱/ ۲۸۴). در زبان فارسی به جای این دو واژه

اغلب از کلمه «پیامبر» استفاده می‌شود تا اشاره به پیام و رسالتی داشته باشد که نبی از طریق وحی دریافت کرد و مأمور شد مردم را بر آن اساس هدایت کند.

امام سجاده علیه السلام در بیشتر نیایش‌های مذکور در صحیفه سجادیه بسیار دقیق و جامع به معرفی ویژگی‌های نبی پرداخته‌اند تا از این طریق عدم مشروعیت خلفای اموی را آشکار کنند. امویان خود را خلیفه رسول الله می‌خواندند، در حالی که فاقد حتی کوچک‌ترین نشانه از ویژگی‌های نبی بودند. برای نمونه امام سجاده علیه السلام در نیایش دوم نبی را چنین معرفی کرده است: «اللَّهُمَّ فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ أَمِينِكَ عَلَيَّ وَحَيْكَ، وَنَجِييَكَ مِنْ خَلْقِكَ، وَصَفِيَّكَ مِنْ عِبَادِكَ، إِمَامَ الرَّحْمَةِ، وَقَائِدَ الْخَيْرِ، وَمِفْتَاحَ الْبَرَكَةِ. كَمَا نَصَبَ لِأَمْرِكَ نَفْسَهُ وَعَرَّضَ فِيكَ لِلْمَكْرُوهِ بَدَنَهُ». در این نیایش امام سجاده علیه السلام پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم را امین در وحی الهی، نجیب‌ترین انسان، برگزیده‌ترین بندگان خدا، پیشوای رحمت، پیشروی خیرات و کلید نعمت‌های الهی معرفی می‌کند و اینکه پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم برای انجام این امور و احراز این ویژگی‌ها کوشش بسیار کرده و زحمات و سختی‌های جانکاه را به جان خریده است. امویان با دامن زدن به آرای فرقه‌هایی چون مرجئه در پی آن بودند تا نشان دهند که وجود خلیفه مهم است و مردم نباید در اعمال خلفا دقت کنند و باید این امور را به خلفا و خداوند واگذارند.

۲- رسالت

پیامبران انسان‌های نمونه و برگزیده‌ای هستند که پیام‌های مستقیم خداوند یعنی وحی را در جهت هدایت مردم دریافت کرده (نبوت) و به فرمان خداوند آن پیام‌ها را به دیگر مردم می‌رسانند (رسالت). این پیام‌های الهی، انقلابی در آنها به وجود می‌آورد (بعثت) که رستاخیزی سازنده و ثمربخش برای جامعه انسانی است. در دوره اموی مردم از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فاصله گرفته و از سویی، بیشتر صحابه بزرگ از دنیا رفته بودند. رسالت امام سجاده علیه السلام در این ایام، تبیین نبوت، رسالت، بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و دفاع از جایگاه و اهمیت آن برای مردم بود. امام علیه السلام در فرازهای بسیار در صحیفه سجادیه^۱ به ویژه در نیایش دوم، بندهای ۳ تا ۸، فرموده است: «وَحَازِبَ فِي رِضَاكَ أَسْرَتَهُ وَقَطَعَ فِي إِحْيَاءِ دِينِكَ رَحِمَهُ. وَأَقْصَى الْأَذْنِينَ عَلَيَّ جُحُودِهِمْ وَقَرَّبَ الْأَقْصَيْنِ عَلَيَّ

۱. نك. نیایش ۶/ بند ۲۱، نیایش ۳۱/ بند ۳۱، نیایش ۳۲/ بند ۳۴، نیایش ۴۲/ بندها ۲، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲، نیایش ۴۴/ بند ۱۹، نیایش ۴۵/ بند ۱۱.

اَسْتَجَابَتْ لَهُمْ لَكَ»، در راه رسالت، از حامیان و قبیله خود جدا شد و با آنان جنگید و رابطه خود را با آنان قطع کرد و نزدیکان مشرک را از خود دور کرد کسانی را که به ظاهر از اهل و عشیره او نبودند به خود نزدیک کرد. ایشان ضمن تبیین دشواری‌های رسالت پیامبر ﷺ، تصویری در برابر مردم قرار می‌دهد تا به آسانی بتوانند تعصبات قبیله‌ای تشکیلات اموی را به چالش بکشند. امام سجاده علیه السلام در این باره به وظایف، ویژگی‌ها، شفاعت و سختی‌ها و مشکلات رسالت رسول الله می‌پردازد؛ از جمله در نیايش دوم بندهای ۱۴-۱۷، در اشاره به وظایف و مسئولیت‌های رسول الله ﷺ آورده است: «خدایا، پیامبر تو آن چنان به جهاد و کوشش اقدام کرد که آنچه اراده کرد در دشمنان تو مستقر شد و آنچه را خواست در دوستان تو برقرار شد، و به کمک تو و طلب یاری از تو، با قدرتی دست به قیام زد که بر ضعف آنها غالب آمد، در عمق خانه‌های آنان با آنها جنگید و هجوم برد تا آن که خواسته تو ظاهر و کلمه تو غالب شد، اگر چه با کراهت مشرکان مواجه شد». گویا مراد امام از پیروزی‌ها، صرفاً امور ظاهری و نظامی دوره رسالت نیست؛ و همانگونه که در بندهای بعدی نشان داده خواهد شد، مراد امام علیه السلام، اشاره به پیروزی‌های معنوی و غلبه نظام الهی بر نظام شرک در دوره پیامبر ﷺ است.

امام سجاده علیه السلام برای تبیین دقیق مفهوم و مصداق نبوت به بیان جایگاه و ویژگی‌های رسول الله ﷺ پرداخته و می‌فرماید: «خدایا، مقام پیامبر را با مجاهده‌های او به جایگاهی آن چنان رفیع از بهشت خود برسان که احدی در منزله و مقام و رتبه، مساوی با او نباشند و هیچ ملک مقرب و نبی مرسل هم‌تراز و برابر وی قرار نگیرد» (نیايش دوم، بند ۱۸-۱۹). در این فراز امام، مقام رسول الله ﷺ را بعد از ربوبیت، در بالاترین حد قرار داده است.

در بخش وضع سیاسی و اجتماعی بیان شد که در آن ایام چه از جانب آل زبیر و چه از سوی امویان، آزار نسبت به اهل بیت علیهم السلام و شیعیان بسیار بود و امام سجاده علیه السلام با اتصال پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام در ذکر صلوات‌های مکرر و همیشگی، در فرازهای ویژه‌ای به شفاعت رسول الله در حق اهل بیت اشاره می‌کند: «خدایا، به اهل بیت پیامبر و پیروان راستین ایشان، شفاعتی بیش از آنچه که به پیامبر وعده داده‌ای، عنایت بفرما* ای کسی که عهدش قطعی و قولش تضمینی است! ای کسی که سیئات را به چندین برابر ثواب تبدیل می‌سازی، تو بخشاینده بزرگی هستی» (نیايش دوم، بند ۲۰-۲۱).

امام سجاده عليه السلام در نياش دوم به سختی ها و مشكلات پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم در راه رسالت می پردازد تا بر اين نکته تأکيد کند که دين اسلام به سادگی و راحتی به دست نیامده است: امام در بندهای ۹-۱۰ نياش دوم می فرماید: «ايشان در راه ابلاغ رسالت تو، خود را به تعب و رنج انداخت* و با دعوت مردم و نصيحت آنان در زحمت و مشقت فراوان به جان خرید». ايشان در بند ۱۱۳م همين نياش نهايت سختی پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم را اين گونه بيان می کند: «پيامبر اکرم صلى الله عليه وآله وسلم به جهت عزت دين و غلبه بر کفر، از وطن خود (مکه) که بستگان و عشيره او در آنجا بودند و زادگاه و مرکز پرورش و انس او بود دوری جست».

پژوهشنامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۳،
پاییز ۱۳۹۸

۸۵

امام سجاده عليه السلام با اشاره به هجرت به مدینه، تمام سختی های پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم در مکه یعنی تهمت های دروغ گویی و جنون، محاصره در شعب ابی طالب، هجرت به حبشه را در نظر داشته و از اين رو صرفاً به آخرين مرحله از دشواری های رسالت در مکه اشاره کرده است. چه، مهاجرت به مدینه در نگاه مسلمان نقطه عطفی در رسالت ايشان بود و به همين سبب نقطه آغاز تقويم اسلامی قرار گرفت.

۳- اسوه حسنه

پيامبران الهی امتيازات و ویژگی هایی دارند که آنان را از ديگر افراد جامعه ممتاز می کند. عصمت از گناه و اشتباه یکی از اين ویژگی هاست که معلول نوع بينش و درجه يقين و ايمان آنهاست. از آنجا که عصمت پيامبران از معرفت الهی سرچشمه می گیرد، بنابراین، رفتار و کردار پيامبران و بينش آنان، خود شامل آگاهی های بسياری برای مردم خواهد بود. بیشتر انحرافات اخلاقی و سیاسی در دوره اموی از سوی کسانی بود که به نام اسلام و با عنوان خليفه رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم، رهبری جامعه را برعهده داشتند. امویان می کوشيدند تا خود را خاندان پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم معرفی کنند و اين فکر را برخی از کارگزاران اموی تبليغ می کردند. امام سجاده عليه السلام برای مقابله با اين سياست در نياش دوم به بيان ویژگی ها، دشواری ها و اهداف رسالت پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم می پردازد و در فرازهای بسياری ویژگی های اخلاقی و اجتماعی ايشان مانند امانت و خيرخواهی را توضيح می دهد. امام سجاده عليه السلام برای خود و همه پيروان راستين پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم دعا می کند تا به سبب اين ویژگی ها از سنت پيامبر صلى الله عليه وآله وسلم تبعیت کنند، تا چون او از دنيا دوری گزينند و کارهای نیک انجام دهند (نک. نياش ۶/ بند ۱۷، ۲۱، نياش ۲۷/ بند ۱۴، نياش ۳۴/ بند ۵،

نیایش ۴۲/ بند ۱۷، ۱۹، ۲۰، نیایش ۴۴/ بند ۹). به این ترتیب، امام عَلَيْهِ السَّلَامُ با آگاه کردن مردم در باب ویژگی‌های پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، ادعای دروغین امویان در پیروی و جانشینی از پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ را به چالش می‌کشد.

۴- تداوم نبوت در امامت

یکی دیگر از مواردی که امام سجاده عَلَيْهِ السَّلَامُ برای تبیین نبوت به آن اشاره می‌کند ختم نبوت است. ایشان در بند آغازین نیایش دوم که بارزترین بیانات امام عَلَيْهِ السَّلَامُ در معرفی پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ است، ابتدا نبوت را از بزرگترین نعمت‌های الهی بر می‌شمارد و در ادامه تصریح می‌کند که خداوند با بعثت آخرین پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ بر مسلمانان منت نهاده است: «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنَّ عَلَيْنَا بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ دُونَ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ وَالْقُرُونِ السَّالِفَةِ، يُقَدِّرَتُهُ الَّتِي لَا تَعْجِزُ عَنْ شَيْءٍ وَإِنْ عَظُمَ، وَلَا يَفُوتُهَا شَيْءٌ وَإِنْ لُطِفَ. فَخَتَمَ بِنَا عَلَى جَمِيعِ مَنْ ذَرَأَ، وَجَعَلْنَا شُهَدَاءَ عَلَى مَنْ جَحَدَ، وَكَثَرْنَا بِمَنْتِهِ عَلَى مَنْ قَلَّ» (نیایش دوم، بند ۱).

مسئله ختم نبوت در بسیاری از آیات قرآن به صراحت آمده است؛ به ویژه در آیه ۴۰ سوره احزاب که پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ با تعبیر «خاتم النبیین» وصف شده است. همین مسئله موجب شده بود تا پس از رحلت پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، کسانی به گونه‌ای خود را از خاندان یا جانشین ایشان معرفی کنند. امام سجاده عَلَيْهِ السَّلَامُ با آگاهی از این اختلافات و برداشت‌های نادرست از ختم نبوت و جانشینی پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ کوشید بر این نکته تأکید کند که جانشینان رسول الله باید از جنس او باشند، زیرا آنها نیز چون پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ «واجب الاطاعه» هستند: «اللهم واجعلني من اهل التوحيد والايمن بك والتصديق برسولك والائمه الذين حتمت طاعتهم، ممن يجري ذلك به وعلي يديه آمين رب العالمين» (نیایش ۴۸، بند ۱۲). در این فراز امام عَلَيْهِ السَّلَامُ بعد از اقرار به توحید و ایمان به رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ به معرفی ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ می‌پردازد و اطاعت از ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ را هم‌ردیف اطاعت از رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ قرار می‌دهد. افزون بر این، پیوستگی نام پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ در ذکر صلوات‌ها که پیشتر به آن اشاره شد، یکی از مصداق‌های بارز تداوم نبوت در امامت است.

نتیجه

بررسی وضع سیاسی- اجتماعی عصر اموی حاکی است که جامعه اسلامی گذشته از مسائل سیاسی و اخلاقی، در مسائل اعتقادی نیز دچار بحران شده بود. در این میان، مسئله نبوت نیز به عنوان یکی از اصول اعتقادی دین اسلام دچار آسیب‌ها و برداشت‌های نادرست شده بود. امویان با سرکوب سیاسی مسلمانان به ویژه شیعیان، زندگی را بر پیروان راستین پیامبر ﷺ تنگ کرده بودند و این وضع موجب شماری حرکت‌های اعتراضی در این دوره شد، که بارزترین آنها واقعه کربلا در سال ۶۱ و قیام حرّه در سال ۶۳ بود. امام سجاده ع با توجه به شرایط اختناق و سرکوب کوشید تا با معرفی و باز تعریف مبانی اعتقادی اسلام به ویژه نبوت مردم را نسبت به ریشه‌های فساد اموی آگاه کند. امام سجاده ع با معرفی ویژگی‌ها و وظایف نبوت و رسالت نشان داد که در جامعه اموی، خاتمیت حضرت محمد ص به معنی واقعی کلمه محقق نشده است. ایشان با استفاده از پیوستگی نام پیامبر ص و خاندانش در صلوات‌های مکرر بر این موضوع تأکید کردند که خاتمیت در صورت تداوم نبوت در امامت محقق خواهد شد.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۳،
پاییز ۱۳۹۸

منابع

- علی بن حسین ع، صحیفه سجاده، ترجمه اسد الله مبشری، با مقدمه مهدی بازرگان، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱ ش.
- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، الطبعة الثانية، قم، داراحیاء الکتب العربیه، ۱۹۶۷م/۱۳۷۸ق.
- ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ق.
- ابو الفرج اصفهانی، الاغانی، بیروت، دارالثقافه، ۱۹۶۰م.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت-لبنان، دارصادر، بی تا.
- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، علّق علیه حاج سید هاشم رسولی، تبریز، مکتبه بنی هاشمی، ۱۳۸۱ق.
- اصفهانی، محمدتقی، نورالابصار فی فضیله الانتظار، یزد، موسسه خیریه علمی و دینی مهدیه اشکذر، ۱۳۶۱.
- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ویرایش احمد منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳-۱۳۸۴ ش.

- جعفری، حسین محمد، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه محمد تقی آیت اللهی، چاپ هشتم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
- حکیم، سید محمد حسین، نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجاده، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۸۲ ش.
- درگاهی، حسین، کتابنامه صحیفه سجاده، تهران، نشر رایزن، ۱۳۷۸ ش.
- رهبر، محمد تقی، سیاست و اجتماع در صحیفه سجاده، تهران، معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ش.
- ساروخانی، باقر، روشهای تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷ ش.
- سهیلی، عبد الرحمن، الروض الانف، تحقیق عبدالرحمن الوکیل، بی‌جا، دارالکتب الحدیث، بی‌تا.
- سیوطی، تاریخ الخلفاء، تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، الطبعة الاولى، قم، مطبعة امیر، ۱۴۱۱ ق/۱۳۷۰ ش.
- شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین، احقاق الحق، بی‌جا، مکتبه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۰.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل و الملوك، تحقیق محمد ابوافضل ابراهیم، بیروت، روائع التراث العربی، بی‌تا.
- طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامه، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۳ ق.
- کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال (رجال کشی)، قم، موسسه آل بیت، ۱۴۰۴ ق.
- محمودپور، محمد، «امامت در صحیفه سجاده»، نشریه مطالعات اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۸ ش.
- محمودپور، محمد، «سیره علمی امام سجاده علیه السلام در برابر انحرافات فکری؛ بررسی موردی آسیب-شناسی توحید»، سیره پژوهی اهل بیت علیهم السلام، سال چهارم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۷.
- مدرسی طباطبائی، حسین، میراث مکتوب شیعه، ترجمه سید علی قرایی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۸۳ ش.
- مدیرشانه چی، کاظم، «دعا و نیایش»، نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، شماره سی، مشهد، ۱۳۷۴ ش.
- مسعودی، ابوالحسن، التبیانه و الاشراف، بیروت، دارالتراث، ۱۳۳۸ ق/۱۹۶۸ م.
- مسعودی، ابوالحسن، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق محمد محیی‌الدین عبد الحمید، الطبعة الثانية، مصر، مکتبه التجاریه الکبری، ۱۳۶۷ ق/۱۹۴۸ م.

- معارف، مجید، تاریخ عمومی حدیث، تهران، انتشارات کویر، ۱۳۷۷ش.
- نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعہ، ترجمہ و تعلیقات محمد جواد مشکور، چاپ سوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱ش.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۳،
پاییز ۱۳۹۸